

ІНТЕРМЕДІАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ В ПОЕТИЦІ ЗБІРКИ ЧУДЕС „ГОРА ПОЧАЇВСЬКА”

Порушено проблеми застосування елементів інтермедіального аналізу збірки чудес „Гора Почаївська” (1772 р.). Досліджено особливості канонічного зображення та етикетного сприйняття образу Богородиці в образотворчому мистецтві (іконопис) і структурі художнього твору. Виділено сюжетну композицію міраклю та його основного компоненту – чуда Богородиці. Проаналізовано системні зв'язки Почаївської чудотворної ікони Божої Матері та словесного твору „Гора Почаївська” як двох іпостасей однієї і тієї ж сутності.

Ключові слова: інтермедіальність, Богородиця, образ, отці-василіяни, міраклі, чудо, канон.

Дослідження канонів літератури та образотворчого мистецтва актуалізують приховані смисли тексту, особливо барокового. Оскільки образотворче мистецтво компенсувало недостатність зображуваності у художніх текстах, „текст лежав в основі багатьох творів мистецтва, був його своєрідним „протографом” і „архетипом” [12, с. 3]. У образотворчому мистецтві розроблялися спільні з літературою теми й сюжети, а „слово і зображення були найтіснішим способом злиті. Цього вимагала сама умовність образотворчого мистецтва: зображення було знаком, близьким до того роду знаків, якими були слово, писемна мова” [3, с. 63].

Поліфонічний образ Богородиці оспівано в історіографічних та апокрифічних сказаннях, в яких осмислено її життєвий шлях. У богословських трактатах, пісенних гімнах, молитвах було визначено і сформовано різні аспекти учення Церкви про Богородицю. Актуальним у цій системі постає аналіз тексту із залученням інтермедіальних компонентів образотворчого мистецтва. Так, збірку чудес „Гора Почаївська”, яка створена на основі чудес ікони Почаївської Божої Матері, доцільно розглядати крізь призму іконічного образу Пречистої, що становить актуальність пропонованої статті.

Проблема дослідження художнього твору у взаємозв'язку з духовним твором – іконою – була окреслена у працях Д.С. Ліхачова, який визначив „первинний синкретизм” творів давньої літератури та наголосив, „що із письмовими джерелами були пов'язані сюжети ікон, особливо ікон із клеймами” [12, с. 3]. У цьому аспекті російський науковець І.А. Іванова детально аналізує композицію твору „Сказання про чудеса Тихвинської ікони Богоматері”. Дослідниця акцентує увагу на клеймах, розташованих по периметру ікони. Вони візуалізують

історичні події, описані у творі, актуалізують особливу енергетику та „дієвість” давньоруської людини, яка стає в центрі об’єктивної дійсності, бо саме на людину спрямований виховний потенціал художнього твору.

Об’єктом уваги В.М. Кірілліна [3, с. 13–93] є „Сказання про Тихвинську ікону Богоматері „Одигітрія”. Дослідник аналізує архітектуру твору „Сказання...”, вплив книжного слова на розвиток і поширення культу Богородиці, а відтак і на популярність Тихвинської ікони.

Символіка Богородиці в метатексті барокової культури стала об’єктом пильної уваги О.Ю. Матушек. Науковець досліджує взаємодію живопису і мистецтва слова на основі спільної обробки символів та символічних деталей, виділяє концепцію Богородичної ікони як сакрального центру книг [10].

Основи методології здійснення інтермедіального аналізу обґрунтовано у працях В.М. Тишуніної [11], яка наголошує на каналах художніх комунікацій, що існують між мовами різних видів мистецтва через посередництво різних семіотичних рядів. Отже, постає актуальною проблема розшифрування коду, за допомогою якого можна відчитати смисл тексту (вербального чи візуального). Першу відмінність можна спостерігати на рівні статичного (під час осмислення живописного полотна) та динамічного (під час аналізу художнього твору) сприйняття. В цьому аспекті, за твердженням В.М. Тишуніної, „інтермедіальність виступає специфічною формою діалогу культур, що реалізується за посередництва художніх референцій” [11, с. 153]. Образ Богородиці постає художньою референцією, що для епохи бароко має знаковий характер.

Проблема здійснення інтермедіального аналізу збірки „Гора Почаївська” полягає в дослідженні поліфонічності образу Богородиці, який розкривається через взаємодію образотворчого та словесного мистецтва.

Завдання пропонованої статті: визначити інтермедіальні елементи кодів вербальної та візуальної систем; дослідити особливості канонічного зображення Богородиці в іконі й тексті; виділити сюжетну композицію збірки „Гора Почаївська” та його основного компоненту – чуда; визначити інтермедіальні зв’язки ікони та художнього твору як двох іпостасей однієї сутності.

Відображення Богородиці в різних видах мистецтва, зокрема архітектурі, музиці, образотворчому мистецтві, літературі, визначається тією роллю, яку відіграє Богоматір. Зображення цього образу вимагало не лише високої майстерності, готовності, а й відповідності канону як у літературі, так і в живописі. За твердженням Д.Н. Белової, „в іконі міститься схема, що чуттєво сприймається як „реконструкція” духовного досвіду, невидимого світу, „розумної реальності” [1, с. 85]. Ікона знаходиться на вершині художньо-естетичних цінностей.

Образ (ікона) – це початок Церкви, її онтологічна природа, видіння і головне свідчення істини. Різна композиційна структура чудотворних ікон Богородиці (залежно від типів зображення Богородиці) виражає різні характеристики та грані Божої Матері як образу Церкви. Мета ікони в цьому аспекті – „встановлювати глибинні ментальні взаємовідносини між людиною і тими духовними реаліями, які представлені посередником” [9, с. 347].

Образ Почаївської Божої Матері намальований на липовій дошці. На іконі зображена Богоматір, яка тримає Ісуса у правій руці, у її лівій руці – плат. З правого та лівого боків, а також внизу на іконі є сім мініатюрних зображень святих: праворуч – пророка Іллі та мученика Мيني, зліва – першомученика Стефана та преподобного Авраама, знизу – мучениці Катерини, зліва від неї – Параскеви, а справа – святої Ірини. Тип зображення Богоматері на цій іконі – Елеуса, що семантично можна визначити як „та, що співчуває, милує”. Такий тип зображення Богородиці акцентує увагу не лише на її функціональному навантаженні, але й розгортає історію становлення християнства від перших мучеників та пророків до утвердження християнства як світової релігії.

Елементи інтермедіального аналізу простежуємо на рівні знакового образу Богородиці, символу, який був дуже популярним у XVIII столітті. Ікона Почаївської Божої Матері й збірка чудес „Гора Почаївська” створені для комунікації і передачі людині благовіщення про таємницю спасіння, яку можна збагнути, поглянувши на її іконічний образ. Візуальний контакт, який встановлюється „очі в очі”, мав на меті звернення до самої душі, яка є об’єктом спасіння. Зазначимо, що в художньому творі „Гора Почаївська” барокова людина найчастіше слабує на очі (сліпота від народження або від тривалої хвороби). Зоровий контакт у такому разі припиняється, й ікона не може повною мірою реалізувати свою функцію впливу та переконання. У цьому випадку образ Богородиці виникає у сні або маренні хворого. Пречиста вказує на шлях спасіння та зцілення, і хворий за допомогою слова (залучення вербальної системи) намагається відновити втрачені зв’язки. Тож необхідний додатковий канал, який поєднає дві розімкнуті системи. Ним стає молитва, яка належить і живопису (до ікони звертаються через молитву), і художньому тексту, в системі якого молитва – елемент композиції, що пов’язує оповіді в одне ціле. Молитва, з якою звертається людина до Богородиці, незмінно присутня в усіх описах чудес. За твердженням О.Ю. Матушек, саме „писане слово несе в собі візуальний код іконічного зображення” [10, с. 10].

Чудесне пронизує художню структуру твору. Почаївський собор, де зберігається ікона Почаївської Богоматері, був закладений на місці явлення Богородиці. У тексті наводяться описи чудесного зцілення людей, наприклад, описано випадок, коли Богородиця являється над Почаївською обителлю і захищає від ворогів. За твердженням О. Білоус, „розповіді про чудеса мають на меті підтвердити наявність

божественної сили, спрямованої переважно на спасіння людини” [2, с. 16], а саме чудо – це „елементи світоглядних уявлень, дієвий засіб повчання і зміцнення віри” [2, с. 17]. В результаті споглядання чудесного виникає здивування, яке викликає емоційний зв’язок з об’єктом та допомагає в досягненні „триєдиної мети барокового тексту: повчати (*docere*), розважати (*delectare*) та хвилювати (*movere*)” [8, с. 90]. Чудо – передвісник і сигнал Божественної волі, воно готує до прийняття благодаті й уславляє образ. Крім цього, О. Білоус наголошує на знаковій природі чудесного. Численні зцілення хворих, які описано у збірці „Гора Почаївська”, є прикладами чудесного, яке не може досягнути розум барокової людини. Отже, „зцілення як фізіологічне явище постає у чуді як ідея якихось вищих, надприродних властивостей, якими володіє обрана особа” [2, с. 25].

Єдність та цілісність функціонування образу Пречистої у структурі тексту „Гора Почаївська” можна проаналізувати на прикладі деталі, що регулярно повторюється в описах чудес зцілення, – це рецепт лікування хворого Богородицею, який можна відтворити за допомогою такої „схеми”: хвороба – страждання, що фізично виснажувало людину – молитва-прохання до Богородиці – створення обітничі поклонитися чудотворному образу – одужання – виконання обіцянки (прихід, приїзд на гору Почаївську до церкви, де зберігається образ). Такий рецепт мав надзвичайно сильний виховний вплив, оскільки в детальних описах хвороб, які могли стосуватися абсолютно кожної людини, утверджувалася стійка модель лікування, що не потребувала особливих зусиль, лише віри та сили молитви. Наголосимо, що в тексті наголошується на ідеї марності людського втручання у процес лікування, бо жоден лікар не міг допомогти хворому, натомість лише посилював його страждання. Отже, звернення до Бога та Богородиці було єдиним шляхом порятунку тіла й душі.

Долучитися до сакральних істин пізнання Бога можна через Слово, бо Слово – це Бог, але можна й через ікону – прообраз святого, який апелює до Бога. Про роль молитви в тексті, який створений на основі опису чудес Почаївської ікони Богоматері, наголошує і той факт, що тип зображення Богородиці – Елеуса (милуюча, співчуваюча) – актуалізує молитву Христа як вищу форму любові Бога до людини. Крім цього, цей іконічний тип символізує ніжність і безмежну любов, що помітно в зображенні образів на іконі. Коли Богоматір притуляється до Христа, відстань між ними скорочується, це і втілює ідею безмежної любові до людини. Художній текст „Гора Почаївська” також мінімізує цю відстань між Христом і Богородицею як посередницею. Часто трапляється так, що Богородиця сама постає перед людьми або являється їм уві сні.

Композиційна структура давнього тексту та ікони мають особливу точку зору, яка виступає специфічним елементом композиції. В цьому контексті О. Александров зазначає, що „у середньовічному літературному творі точки зору не зводяться до

однієї, що міститься поза цим світом... середньовічний твір не є системою точок зору, а їх сумою. Кожна із них відтворює лише свій, доступний відповідному ракурсу бачення, фрагмент цілого” [5, с. 20]. За твердження Д.С. Ліхачова, ця цілісність характеризується особливим порядком, законом цілісного зображення, який неухильно діє як в образотворчому мистецтві, так і в давньоруській літературі [5, с. 21]. Отже, „середньовічна людина (художник, книжник, читач) сприймали частину як ціле” [5, с. 21]. Автор, використовуючи богонатхненний текст, створював за допомогою зв'язків символічного уподібнення навколо зовнішньо локальних й ізольованих образних елементів твору взаємопересічні семантичні поля. Так виникала специфічна семантична цілісність пам'ятки. На образному ж рівні з його конкретними просторово-часовими характеристиками спостерігалася фрагментарність і мозаїчність. Наприклад, у тексті отців-василіян „Гора Почаївська” композиція тексту побудована в такий спосіб, що в центрі виразно виділяється гора Почаївська, на якій розташовується монастир. У храмі зберігається чудотворна ікона, що являла свої чудеса в різних куточках регіону. Таким чином, світло Богородиці, немов зірка, проникає і лікує в найдальших закутках, варто було лише створити молитву-прохання до Богородиці й пообіцяти поклонитися чудотворному образу на горі.

Ослаблення єдиного композиційного центру та зв'язків між образними одиницями організованого в такий спосіб світу призводить до його розімкнутості, перетворює твір у зведення, що характеризуються фрагментарністю. Дійсно, у творі „Гора Почаївська” автор через передані йому свідчення називає місце дії (село, місто), одним-двома штрихами визначає людину, її рід занять, потім акцентує увагу на хворобі, яка здолала людину, зазначає час лікування, страждання особи, потім переповідає звернення хворого до Богородиці через молитву та обітницю поклонитися чудотворному образу на горі Почаївській. Так формується мозаїка топосів-міст, містечок і сіл, де відбуваються зцілення за посередництва Богородиці, але, незважаючи на таку хаотичність, усі ці люди неодмінно об'єднуються в одному-єдиному місці – на горі Почаївській, у церкві, де перебуває чудотворний образ Почаївської Божої Матері. Відповідно до молитви-обітниці, завершальним етапом зцілення тіла й душі є поклоніння та подяка матеріальному образу – іконі, що актуалізує Першообраз Божої Матері. Отже, благодать Богородиці розливається повсюдно, наче світло зірки, що знаходить візуальну (ікону оправлено оздобою у вигляді зірки) та вербальну (через слово описується дієвий аспект світлої благодаті Богородиці, що реалізується через свідчення очевидців благодаті або тих, кого безпосередньо було зцілено) реалізацію.

Жанр твору „Гора Почаївська” визначаємо як міраклъ, що пояснюється семантикою тексту, бо „саме твори цього жанру найбільш вдало і природно задовольняли потреби читачів, спраглих на сенсаційні події, і авторів, які в такій ненав'язливій формі доносили

до пастви постулати християнського вчення, виховували вражаючи [7, с. 36]. У свідченнях-міраклях розкривається компілятивний образ Богородиці, що врешті-решт сходиться в єдиний точці – іконі Почаївської Божої Матері. У цьому аспекті О. Александров слушно зазначає, що „риторичний текст за принципами своєї організації нагадує ікону з її зворотною перспективою” [5, с. 23]. Таким чином, „іконографічні схеми у писемних пам’ятках виявилися дуже вдячним матеріалом для показу прагнення бароко до творення єдиної художньої мови епохи, її синкретизму” [10, с. 9].

Отже, залучення інтермедіальності до аналізу символічної структури барокового тексту дозволяє виокремити семантичну та естетичну функції образу Пречистої, яка милує, рятує тіло та душу. Особливості композиції ікони та художнього тексту дозволяють зробити висновок про центральне місце образу Богородиці, її всепрощення та заступництва. Вплив Церкви на людину через посередництво Діви, який реалізується через візуальний та вербальний канали комунікації, були успішно освоєні бароковими книжниками. Краса і структурованість твору доповнювалися довершеним образом Богородиці, який виступав естетичним ідеалом краси того часу. Перспективні, на нашу думку, дослідження, які залучають інші види мистецтва до характеристики образу Богородиці, зокрема музичного, яке реалізовано у творі через посередництво пісень та акафістів, присвячених Богородиці.

1. Белова Д.Н. Образ Богоматери – эстетический идеал православия / Д.Н. Белова // Вестник Московского университета. – Сер. 7. Философия. – № 5, 2001. – С. 84–94.
2. Білоус О. Чудеса у літературі Київської Русі : монографія / Оксана Білоус. – Житомир : Рута, 2010. – 168 с.
3. Герменевтика древнерусской литературы. Сборник 12 / Институт мировой литературы РАН ; Общ-во исследователей Древней Руси ; отв. ред. Д.С. Менделеева. – М. : Знак, 2005. – 888 с.
4. Гора Почаевская – Б.м. – Почаїв : Друкарня Успенського монастиря, 1772. – [1], 116, [3] арк.; 4°.
5. Давньоруське любомудріє : тексти і контексти / Нац. ун-т „Києво-Могилянська акад.” ; упор. О. Вдовина, Ю. Завгородній. – К. : Вид. дім. „Києво-Могилянська академія”, 2006. – 398 с.
6. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X–XVII веков / Д.С. Лихачев. – Л. : Наука, 1973. – 256 с.
7. Матушек О. „Скарбниця”, „Руно” – художньо-образне втілення доби / О. Матушек // Вісник Харківського університету. Творчий доробок Ю. Шевельова і сучасні гуманітарні науки. – Харків, 1999. – № 426. – С. 35–41.
8. Медієвістика / Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України; Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова / Олекса Мишанич (ред.). – Одеса : Астропринт, 1998. – Вип. 1. – 160 с.

9. Обретение образа : православная белорусская культура в славянском мире. – Минск : Белорусская Православная Церковь, 2009. – 416 с.
10. Матушек О.Ю. Символіка Богородиці у метатексті барокової літератури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / О.Ю. Матушек. – Харків, 1999. – 19 с.
11. Тишуніна Н.В. Методологія інтермедіального аналізу в світлі междисциплинарних досліджень / Н.В. Тишуніна // Методологія гуманітарного знання в перспективі ХХІ століття. К 80-літтю професора Моїсея Самойловича Кагана : матеріали міжнародної наукової конф., 18 травня 2001 р. – СПб. : Санкт-Петербурзьке філософське товариство, 2001. – Вип. 12 – С. 149–154. – Серія „Symposium”.
12. Труды отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР, Институт русской литературы (Пушкинский дом). – М. ; Л. : Наука, 1934. – 1990. – Т. 22. : Взаимодействие литературы и изобразительного искусства в Древней Руси / ред. Д.С. Лихачев, М.А. Салмина. – М. ; Л. : Наука, 1966. – 476 с.

Анотація

Исследуется проблема использования элементов интермедийного анализа в сборнике чудес „Гора Почаевская” (1772 г.). Исследованы особенности канонического изображения образа Богородицы в живописи (иконопись) и структуре художественного текста. Освещена сюжетная композиция миракля и его основного компонента – чуда Богородицы. Проанализированы элементы системных связей Почаевской иконы Божьей Матери и словесного творчества как двух ипостасей схожей сущности.

Ключевые слова: *интермедийность, Богородица, образ, отцы-василиане, миракль, чудо, канон.*

Summary

This article deals with the problem of usage of intermediary analysis while studying the collection „Gora Pochayivska” (Pochayiv Mount), 1772. Particularly the attempt was made to investigate the peculiarities of canonical image of the Virgin Mary in the visual arts (icon-painting) and within the structure of the works of literature along with the peculiarities of its aesthetical perception. The peculiarities of the miracle`s composition and the Virgin Mary as the essential component were distinguished in the paper. The mutual connection between Pochayiv miracle-working icon and the literary work „Gora Pochayivska” as two hypostases of the same entity was elaborated.

Key words: *intermediarity, Virgin Mary, image, Basilian monks, miracle, marvel, canon.*

Стаття надійшла до редколегії 30.09.2011 р.